

Η ρωμαϊκή δημοσιονομική πολιτική, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο και τον Ηρωδιανό

Δρ. Κωνσταντίνα Κατσάρη
CEO of Startdoms Accelerator
for high-growth tech businesses and startups

Περίληψη: Τα τελευταία χρόνια οι ιστορικοί των ρωμαϊκών χρόνων έδωσαν έμφαση στη λογική των οικονομικών αποφάσεων που πάρθηκαν στο παρελθόν. Ωστόσο πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας ότι και άλλοι παράγοντες επηρέασαν την οικονομική πολιτική όχι μόνο των πολιτών αλλά και των αυτοκρατόρων. Στον Δίωνα Κάσσιο και τον Ηρωδιανό, πηγές του τρίτου αιώνα μ. Χ., παρατηρούμε ότι οι ηθικές τους απόψεις, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ψυχολογικοί παράγοντες ή συνήθειες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην δημοσιονομική πολιτική της αυτοκρατορίας.

Summary: Economists study rational human behaviour with a focus on the production, distribution and consumption of goods and services. When the irrational aspects of human attitude come into force, then, the discipline of economics changes and becomes another form of art. The study of these aspects should not be neglected but should be incorporated in the mainstream analysis of rational data. Historians of the Roman empire tend to consider the illogical features of the economy as evidence for its underdevelopment, hence following Polanyi's substantivist views. In this article I intend to show that features like moral attitudes, religious beliefs, psychological factors or habits are, in fact, potent economic determinants and they co-exist harmoniously with other more 'rational' factors. In fact, they determined the fiscal policy of the Roman emperors throughout the imperial period, even if we study only the Severans here.

Λέξεις – κλειδιά: ρωμαϊκή αυτοκρατορία, δημοσιονομική πολιτική, Δίων Κάσσιος, Ηρωδιανός

Key words: Roman Empire, fiscal policy, Dio Cassius, Herodian

Κατά την τελευταία περίοδο ακμής του ρωμαϊκού κράτους, πριν από την έλευση της οικονομικής κρίσης του τρίτου αιώνα μετά Χριστόν, τα αισθήματα αβεβαιότητας και κατάθλιψης πολλαπλασιάστηκαν. Ως αποτέλεσμα, μειώθηκε η παραγωγή φιλολογικών, επιστημονικών, ιστορικών και άλλων παρόμοιων συγγραμμάτων στο ελληνικό τμήμα της αυτοκρατορίας, ενώ στο δυτικό περιορίστηκαν στη συγγραφή

χριστιανικών δοκιμίων (Dihle 1994). Όσον αφορά στις αρχές του τρίτου αιώνα, σημαντικές ιστορικές πηγές αποτελούν οι σύγχρονοι ιστορικοί Δίων Κάσσιος και Ηρωδιανός, ενώ η επισφαλής *Scriptores Historiae Augustae*, που επίσης αναφέρεται στους Σεβήρους, χρονολογείται στον τέταρτο και πέμπτο μεταχριστιανικό αιώνα. Τα έργα του Δίωνα και του Ηρωδιανού είναι εμφανώς επηρεασμένα από τα γενικά χαρακτη-

ριστικά και τις ιδεολογικές ανακατατάξεις της εποχής. Και οι δύο ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας και ήταν ρωμαίοι πολίτες. Στόχος τους ήταν η συγγραφή της ιστορίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με τρόπο που θα την αποθέωνε στα μάτια των συγχρόνων τους και των επερχόμενων γενεών, ενώ παράλληλα θα τη συνέδεαν με το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο (Aalders 1986).

Κατ' αρχήν, ο Δίων υπήρξε συγκλητικός και ύπατος στη Ρώμη, αν και δε φαίνεται να έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην πολιτική. Τα πρώτα ιστορικά έργα του ίσως να εξασφάλισαν αρχικά την ευνοϊκή μεταχείρισή του από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και τη μετέπειτα επιβίωσή του ως πολιτικού άνδρα. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι ξεκίνησε να γράφει την ιστορία του το 194-197, ενώ την ολοκλήρωσε σχεδόν δυο δεκαετίες αργότερα, το 219 μ.Χ., αν και υπάρχει περίπτωση να συνέχισε να προσθέτει υλικό στο βασικό κορμό του έργου του και μετά από αυτή τη χρονιά (Millar 1964, σελ. 28-32). Σύμφωνα με άλλους, ίσως να μάζεψε το υλικό του την πρώτη δεκαετία της βασιλείας του Σεπτιμίου Σεβήρου έως το 211 μ.Χ. και να το δημοσίευσε μετά το θάνατο και του Σεβήρου Αλεξάνδρου τον 235 μ.Χ. (Leta 1984, σελ. 240-255). Τέλος, κάποιοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι ξεκίνησε να γράφει την ιστορία του το 211 μ.Χ. και την ολοκλήρωσε μετά το 223 μ.Χ. (Rich 1990, σελ. 2). Όποια και να είναι η ακριβής ημερομηνία της δημοσίευσης των έργων του, ο Δίων δεν παύει να είναι ένας μεθοδικός ιστορικός που περιέγραψε την εποχή που έζησε με διεισδυτική ματιά και κριτική διάθεση. Χρησιμοποίησε αυτόπτες μάρτυρες (Δίων 53.19.6; 54.35.3) αλλά κυρίως φιλολογικές πηγές (Millar 1964, σελ. 37), ενώ φαίνεται ότι είχε βαθιά γνώση των ελλήνων κλασικών (Θουκυδίδη, Ξενοφώντα, Όμηρο, Ευριπίδη, Δημοσθένη, Πλάτωνα, κ.α.) και

των λατίνων συγγραφέων (Arrian, Flavius Josephus, Sallust, Cicero, Livy, Seneca, S. Severus) (Aalders 1986, σελ. 293). Παραδέχθηκε ότι αντιμετώπισε δυσκολίες στην αποκάλυψη γεγονότων που έλαβαν χώρα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και γι' αυτό το λόγο σε μερικές περιπτώσεις προχώρησε στην καταγραφή τους, ενώ δεν ήταν απόλυτα σίγουρος για το τι πραγματικά συνέβη (Δίων 53.19). Επιπλέον στο έργο του αναφέρονται ανέκδοτα, παράδοξα, μακροσκελείς περιγραφές, όνειρα και χρησμοί, τα οποία όμως δεν υποσκάπτουν την ιστορική του ακρίβεια ή τη χρησιμότητά του στη σύγχρονη έρευνα. Εξαιτίας της θητείας του ως συγκλητικού, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις συνομοσίες εναντίον των αυτοκρατόρων, τις αναταραχές στη Ρώμη, τους νέους νόμους, τις εναλλαγές αυτοκρατόρων στην εξουσία, τις ιμπεριαλιστικές τους διαθέσεις και τις στρατιωτικές εκστρατείες (Hose 1994, σελ. 451).

Από την άλλη μεριά, ο Ηρωδιανός αναφέρθηκε στο ιστορικό κομμάτι από το θάνατο του Μάρκου Αυρηλίου (180 μ.Χ.) έως την άνοδο του Γορδιανού Γ' στον αυτοκρατορικό θρόνο (238 μ.Χ.). Κάνει σαφές ότι κατέγραψε γεγονότα, των οποίων είχε προσωπική πείρα, λόγω της ενεργής συμμετοχής του στον κρατικό διοικητικό μηχανισμό (Ηρωδιανός 1.2.5), είτε ως συγκλητικός, είτε ως procurator, είτε ως απελεύθερος. Σύμφωνα με μερικούς ερευνητές, τα γραπτά του είναι διάχυτα από το ενδιαφέρον του για τη δημοσιονομική πολιτική των αυτοκρατόρων, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στην θέση του ως apparitor (κατώτερος διοικητικός υπάλληλος που απασχολείται ως γραμματέας και κρατά τα λογιστικά βιβλία των ανώτερων αξιωματούχων). Εξαιτίας της δουλειάς του, ίσως να είχε πρόσβαση σε έγγραφα της Συγκλήτου, να είχε τη δυνατότητα ταξιδιών στις επαρχίες, ενώ μπορεί να ήταν μέλος της συγκλητικής τάξης ή της τάξης των ιπποτών

(Muller 1996). Αν και δε γνωρίζουμε με σιγουριά την ακριβή καταγωγή του (Ηρωδιανός 2.11.8), υπάρχει η περίπτωση να προερχόταν από την Αντιόχεια της Συρίας. Όσο για την ημερομηνία έκδοσης του έργου του, από αναφορές σε αυτοκρατορικούς απελευθερούς, στην αυγούστα που κηδεμονεύει το γιο της, και από τα αρνητικά σχόλια για τον Perennis, υποθέτουμε ότι δεν θα του επιτρεπόταν να το δημοσιεύσει πριν το 244 μ.Χ. Στην πραγματικότητα η πιο βολική ημερομηνία θα ήταν το 248 μ.Χ., όταν ο Φίλιππος ο Άραβας οργάνωσε τους πασίγνωστους αγώνες του (Whittaker, xii-xviii; Άλλοι ιστορικοί, ωστόσο, προτιμούν τη βασιλεία του Τραϊανού Δεκίου, βλέπε Alföldy 1970-1, σελ. 218-219). Αν και είχε τη δυνατότητα να επιβεβαιώσει προσωπικά τις περισσότερες από τις πληροφορίες του, μερικές από αυτές πρέπει να της άκουσε αρκετό καιρό αργότερα (Ηρωδιανός 3.2.6; 3.2.10), με αποτέλεσμα να έχουν αλλοιωθεί (Ηρωδιανός 3.4.3; 3.9.5). Στο έργο του κάνει αναφορές σε επίσημα γράμματα (Ηρωδιανός 1.9.9; 2.10.1; 2.12.3; 3.1.1 κ.α.) από το γραφείο *ab epistulis*, από τα αρχεία της Συγκλήτου (Ηρωδιανός 2.3.3; 2.12.2-4; 2.12.6; 2.14. 3-4 κ.α.), ενώ 20 περίπου έγγραφα προήλθαν απευθείας από την αυτοκρατορική αυλή (Ηρωδιανός 1.12.6; 1.13.1; 1.16.1; 2.5.2 κ.α.). Αναφέρεται επίσης σε άλλες πηγές, όπως τον ιστορικό του Βίου του Σεπτίμιου Σεβήρου (Ηρωδιανός 2.15.6; 3.7.3), το φιλοσοφικό έργο του Μάρκου Αυρηλίου (Ηρωδιανός 2.9.4), την ιστορία του Δίωνος και το έργο του Marius Maximus (Whittaker, *Herodian*, σελ. xxxi, xxxiv-xxxv, lxii-lxv, lxviii-lxx). Όσον αφορά στην αξία του Ηρωδιανού ως ιστορικού, οι απόψεις δίστανται, αν και τις τελευταίες δεκαετίες οι Whittaker (Whittaker, *Herodian*, σελ. xxxix, xl, xlii, xliii, xliv, xlvi, xlvi, l) και Alföldy (1971, σελ. 433-447; Piper 1975, σελ. 24-8; Bird 1976, σελ. 84-86) επιχειρήσαν συστηματικά να αναδείξουν τη

σοβαρή του πλευρά. Παρά τις χρονολογικές και γεωγραφικές ανακρίβειες, τις κενές εκφράσεις, την απουσία σημαντικών χαρακτήρων και τα λάθη, ο Ηρωδιανός αναγνώρισε τουλάχιστον την έκταση της κρίσης του τρίτου αιώνας. Εδώ θα πρέπει να συμφωνήσω ότι η ποιότητα του έργου του είναι σχετικά καλή, αν και θα διαφωνήσω με τους ιστορικούς που θεωρούν ότι έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη δημοσιονομική πολιτική των αυτοκρατόρων. Οι απόψεις του και οι αναφορές του δεν είναι πολύ διαφορετικές από αυτές που αναφέρονται στο έργο του Δίωνος. Στην πραγματικότητα γράφει για την αυτοκρατορική πολιτική μόνο όταν χρειάζεται να περιγράψει με μεγαλύτερη ακρίβεια την κρίση, ενώ τα σχόλια του δεν προδίδουν ιδιαίτερες οικονομικές γνώσεις. Ο καθένας που ασχολούνταν με τα κοινά εκείνη την εποχή θα μπορούσε να κάνει παρόμοιες παρατηρήσεις.

Δημοσιονομική πολιτική

Και οι δυο ιστορικοί ασχολούνται κυρίως με τη δημοσιονομική πολιτική των αυτοκρατόρων και συγκεκριμένα με τις προσόδους και το ύψος των εξόδων. Ο Δίων μας ενημερώνει για τις καταναγκαστικές εισφορές των πολιτών προς τον αυτοκρατορικό φίσκο (Δίων, 65.8.3-4; 67.4.6; 73.16.1-3; 75.8.4-5), για τις απαλλοτριώσεις ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας (Δίων, 67.14.2; 73.16.1-3; 75.8.4-5), για την πώληση μέρους της περιουσίας του αυτοκράτορα (Δίων, 68.2.1-3; 62 αποσπάσματα; 74.5.4-5) ή για το λιώσιμο μεταλλικών αγαλμάτων (Δίων, 68.1.1) με μοναδικό σκοπό την εξεύρεση εσόδων. Αλλά οι πιο προσοδοφόρες ενέργειες της Ρώμης συνοψίζονται από τον Δίωνα σε ένα απόσπασμα, όπου επιχειρεί να αναλύσει την οικονομική πολιτική του Μάρκου Αυρηλίου και του Καρακάλλα. Συγκεκριμένα, εξαιτίας της ανάγκης

του Καρακάλλα να συντηρήσει τα στρατεύματά του, η φορολογία των κατοίκων των επαρχιών άλλαξε το 212 μ.Χ. Τότε, ο αυτοκράτορας με τη Θεία Δωρεά (δίνοντας το προνόμιο του Ρωμαίου Πολίτη σχεδόν σε όλους τους κατοίκους των επαρχιών) ουσιαστικά απαίτησε τον διπλασιασμό του φόρου κληρονομιάς και του φόρου απελευθερώσεων από το 5 στο 10%. Επιπλέον, επέβαλε στους πολίτες να του προσφέρουν χρήματα ή δώρα, ενώ οι πόλεις όφειλαν να του δώσουν χρήματα ή χρυσό (Δίων, 72 αποσπάσματα; 78.9.1-6). Αν και τα μέτρα αυτά ήταν σχετικά περιορισμένα και ίσως να μην απέφεραν τα έσοδα που περίμενε ο ιστορικός (κατά πάσα πιθανότητα η φορολογία ήταν σχετικά χαμηλή καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής ηγεμονίας. Βλέπε Hopkins 1980, σελ. 101-125), οι απόψεις του Δίωνος είναι χαρακτηριστικές της οικονομικής σκέψης των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της εποχής και του ρόλου που απέδιδαν στον αυτοκράτορα. Από την άλλη μεριά ο Ηρωδιανός προτιμά να μην εστιάζει στην *Constitutio Antoniniana* και τις προοπτικές για μεγαλύτερους φόρους αλλά μας δίνει σημαντικές λεπτομέρειες για τη λειτουργία της φορολογίας της γης, τον αποχαρακτηρισμό δημοσίων εκτάσεων και την απαλλαγή από εμπορικούς δασμούς επί Περτίνακος (Ηρωδιανός, 2.4.6-7). Παράλληλα αναφέρει άλλες πηγές εσόδων, όπως απαλλοτριώσεις περιουσιών των πλουσίων από τον Κόμμοδο, τον Σεπτίμιο Σεβήρο και τον Μαξιμίνο (Ηρωδιανός, 1.8.2; 3.8.7; 7.3.3; 7.4.3), την «προίκα» του Ελαγάβαλου (Ηρωδιανός, 5.6.5), τη χρήση χρημάτων που «ανήκαν» στο λαό (για παράδειγμα την *annona*, τα *congiaria*, τα *collegia*, έσοδα ναών και όσα προορίζονταν για το θέατρο ή αγώνες), (Ηρωδιανός, 7.3.5) ή ακόμη προσφορές μικρότερων ηγεμόνων που επιζητούσαν την υποστήριξη της Ρώμης (Ηρωδιανός, 3.9.2).

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δίνεται η εντύπωση στον αναγνώστη ότι οι εν λόγω ιστορικοί αντιτίθενται σε κάθε είδους νέες προσόδους, ειδικά αν αυτές προέρχονταν από τα βαλάντια των πιο εύπορων πολιτών, συμπεριλαμβανομένης της συγκέντρωσης φόρων, που αποτελούσαν και το κύριο έσοδο του αυτοκρατορικού ταμείου. Εκτός από τα αρνητικά σχόλια που προκάλεσε η *Constitutio Antoniniana*, ο Δίων αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κατά τη βασιλεία του Βεσπασιανού και του Δομητιανού οι Αλεξανδρινοί εξοργίστηκαν όταν οι αυτόκράτορες έφεραν σε ισχύ παλαιότερους φόρους, αύξησαν πολλούς από όσους ίσχυαν και τελικά εισήγαγαν καινούργιους (Δίων 65.8.3-4). Κατά τον ίδιο τρόπο ο Ηρωδιανός υποστηρίζει πως ο φόρος της προίκας, που επιβλήθηκε από τον Ελαγάβαλο για τον γάμο του, προκάλεσε τη δυσφορία των πολιτών (Ηρωδιανός 5.6.5). Παρά την κατακραυγή της εισοδηματικής πολιτικής που στηρίζεται σε νέες πηγές φορολογίας, ο Δίων επικροτεί την (ίσως φανταστική) πρόταση του Μαικήνα να πουλήσει ο αυτοκράτορας μέρος της περιουσίας του, έτσι ώστε να δανείσει τα χρήματα στους πολίτες με τόκο. Στη συνέχεια, και εφόσον έχει ακριβή στοιχεία για τα έσοδα και τα έξοδα, θα μπορούσε να φορολογήσει το κέρδος επί των προϊόντων που πουλήθηκαν. Ο Δίων πιστεύει ότι όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες θα πρέπει να συμμετάσχουν και να πληρώσουν τους φόρους είτε σε δόσεις είτε εφάπαξ, εφόσον τα κέρδη ήταν σημαντικά (Δίων 52). Είναι εμφανές ότι η επιβολή νέων φόρων ήταν σε όλες της περιπτώσεις καταδικαστέα από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, που θα αναλάμβαναν και το μεγαλύτερο (κατά τη γνώμη τους) βάρος της πληρωμής. Η μόνη περίπτωση αποδεκτής φορολογίας ήταν όταν οι πολίτες θα είχαν σημαντικές απολαβές, όπως πρότεινε ο Μαικήνας-Δίων.

Αν και κάποιες από τις παραπάνω πρακτικές των αυτοκρατόρων προκάλεσαν τα αρνητικά σχόλια των ιστορικών, είναι εμφανές ότι τα έσοδα χωρίζονταν σε ‘δίκαια’ και ‘άδικα’ (“δίκαιος και άδικος πόρος”) (Δίων 78.10.4). Η χρήση αυτών των όρων δεν υπονοεί ότι αυτοκράτορας θα λογοδοτούσε απέναντι στον νόμο για τις αποφάσεις του, αλλά ότι ήταν υπόλογος στους ηθικούς κανόνες της εποχής. Από τη μια μεριά, ο Δίων φαίνεται να επικροτεί την εισοδηματική πολιτική των Νέρβα, Τραϊανού, Μάρκου Αυρήλιου, Περτίνακα και Σεπτίμιου Σεβήρου, που έζησαν κατά το δεύτερο και τις αρχές του τρίτου μεταχριστιανικού αιώνα, πολύ καιρό πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση, που ταλάνισε την αυτοκρατορία για δεκαετίες. Η βασική ομοιότητα μεταξύ τους είναι ότι χειρίστηκαν τις υποθέσεις τους με γνώμονα το κοινό όφελος και όχι το προσωπικό τους συμφέρον. Για παράδειγμα, τόσο ο Νέρβας όσο και ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Περτίναξ δεν δίστασαν να πουλήσουν μέρος της προσωπικής τους περιουσίας με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για τις στρατιωτικές τους εκστρατείες (Δίων 68.2.1-3; 72 (αποσπάσματα); 74.5.4). Όσο για τον Τραϊανό και το Σεπτίμιο Σεβήρο, αυτοί φρόντισαν να αυξήσουν τα έσοδά τους, χωρίς να προχωρήσουν σε δολοφονίες μελών των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων (Δίων 68.7.1 και 77.16.1). Ωστόσο ο Σεπτίμιος Σεβήρος δεν ήταν ολότελα άμοιρος ευθυνών, εφόσον φαίνεται ότι εξόρισε σε νησιά τόσο συγκλητικούς όσο και άλλους εύπορους πολίτες με σκοπό την απαλλοτρίωση των περιουσιών τους, και έχοντας σαν αποτέλεσμα να απολαύσει τέσσερεις φορές περισσότερα έσοδα από τον Νίγηρα (75.8.4-5).

Ειδικά η πρακτική των βίαιων απαλλοτριώσεων περιουσιών προκάλεσαν την μήνιν του Δίωνος, για ευνόητους λόγους, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζει με αρνητικά σχόλια τους αυτοκράτορες, όπως ο Δομιτιανός, που χρησιμο-

ποίησαν ευρέως τέτοια μέσα (Δίων 67.14.2; 73.16.1-3; 75.8.4-5. Βλ. επίσης Δίων 65.8.3-4; 67.4.6; 73.16.1-3; 75.8.4-5 για την ακούσια προσφορά χρημάτων στο αυτοκρατορικό ταμείο). Από την άλλη μεριά, ο Ηρωδιανός δίνει έμφαση στις απαλλοτριώσεις του Κομμόδου, του Σεπτίμιου Σεβήρου και του Μαξιμίνου (Ηρωδιανός 1.17.2; 1.8.2; 3.8.7; 7.3.3; 7.4.3), τους οποίους θεωρεί τυραννικούς επειδή προκάλεσαν τη δυστυχία των ανθρώπων γενικότερα (Ηρωδιανός 4.4.7) και των πλουσίων ειδικότερα, με μοναδικό σκοπό το προσωπικό οικονομικό όφελος του αυτοκράτορα. Είναι πιθανόν η εξουσία να θεωρούνταν συνυπεύθυνη για την ευδαιμονία των ανθρώπων και την προστασία των περιουσιών τους. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, κατά τη Ρεπουμπλικανική εποχή, ευνοούνταν οι αρχές της δικαιοσύνης και της γενναιοδωρίας, ενώ παράλληλα αποδοκιμαζόταν η απαλλοτρίωση των περιουσιών, γιατί σε τέτοιες περιπτώσεις θα διαρρηγνυόταν ο κοινωνικός ιστός. Θεωρούνταν ότι το να βλάψει κανείς το γείτονά του ήταν ενάντια στους νόμους τη φύσης. Ως εκ τούτου υπήρχε ισχυρός δεσμός ανάμεσα στο σεβασμό για το άτομο και την κοινωνία, από τη μια μεριά, και στο σεβασμό για τα ατομικά δικαιώματα και την περιουσία, από την άλλη (Vivenza 1998, σελ. 305). Η διατήρηση της προσωπικής περιουσίας ενδιέφερε την κοινωνία, η οποία ίσως να μην ξεχώριζε απόλυτα το προσωπικό όφελος από το γενικότερο όφελος (Κικέρων, *De officiis*, III. 52). Φυσικά υφίστανται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην ρεπουμπλικανική και την αυτοκρατορική περίοδο. Η σημαντικότερη από όλες ίσως να είναι ότι κάτω από ένα ρεπουμπλικανικό καθεστώς ο πολίτης, που κατά μία έννοια συνδιοικεί το κράτος, θεωρεί χρέος του να συμμετάσχει στις χρηματικές προσφορές, ενώ κάτω από ένα απολυταρχικό καθεστώς οι προσφορές δεν γίνονται εκούσια, ακόμη και αν πρόκειται να πληρώσουν τη

διοίκηση και τον στρατό (Δίων 52.6 και 27-29. Vivenza, 'Roman thought', σελ. 319). Ως εκ τούτου, ο ανώτερος άρχων, ο αυτοκράτορας, ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει πολλά περισσότερα από τους υπόλοιπους πολίτες, εφόσον επεδίωκε τόσο την ευημερία των υπηκόων του όσο και την ευημερία του κράτους. Σύμφωνα μάλιστα με τον Δίωνα, ίσως να ήταν ο μόνος πολίτης (κατ' εξαίρεση) που όφειλε να θέσει την περιουσία του στη διάθεση του λαού του (Δίων 72.33.2). Οι υπόλοιποι πολίτες είχαν το αναφαίρετο δικαίωμα της χρήσης της περιουσίας τους για το προσωπικό τους όφελος (Ηρωδιανός 2.3.8). Μια τέτοια απαίτηση είναι λογική αν λάβουμε υπόψη μας ότι τα χρήματα του αυτοκρατορικού ταμείου ανήκαν, θεωρητικά τουλάχιστον, στη Σύγκλητο και στους πολίτες, ενώ στην πραγματικότητα μόνο ο αυτοκράτορας ήταν υπεύθυνος για τη διαχείρισή τους, σε σημείο που δεν υπήρχε ουσιαστικός διαχωρισμός ανάμεσα στην ιδιωτική του περιουσία και τα έσοδα του κράτους (Brunt 1966, σελ. 75-91).

Η κριτική στάση των αρχαίων ιστορικών συνεχίζεται όσον αφορά στη σπατάλη του δημοσίου χρήματος. Τα έξοδα χωρίζονται σε α) στρατιωτικά και β) ειρηνικά, με τα πρώτα να καταδικάζονται από τους ιστορικούς και τα δεύτερα να χειροκροτούνται. Συγκεκριμένα, ο Δίων αναφέρεται επανειλημμένα στις αυξήσεις και μειώσεις του μισθού των στρατιωτών (*stipendium*) (Δίων, 67.3.5; 79.12.7; 79.28.2; 79.34.2-3; 79.36.2-3), στα εκάστοτε *donativa* (Δίων, 64.22.2; 74.1.2; 78.12.4; 78.16.7; 78.24.1; 79.3.5; 79.9.2; 79.19.2; 79.28.2; 79.34.2-3; 80.1.1-2) και στα χρήματα που δαπανούνταν κατά τη διάρκεια εκστρατειών (Δίων, 76.11.2; 77.11.2). Ο Ηρωδιανός ενδιαφέρεται όχι μόνο για την πληρωμή των ρωμαϊκών στρατευμάτων αλλά και για τις «δωροδοκίες» των βαρβαρικών φυλών με σκοπό την προσωρινή απομάκρυνσή τους από τα εδάφη της αυτοκρα-

τορίας (Ηρωδιανός, 1.6.9; 6.7.9). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, ωστόσο, και στην καταγραφή των παροχών της κυβέρνησης προς τον λαό κατά τη διάρκεια της ειρήνης, έτσι ώστε να γίνουν εμφανή στον αναγνώστη ο πλούτος και η δημοτικότητα του αυτοκράτορα. Ο Δίων αναφέρεται εκτενώς στην κατασκευή δρόμων, λιμανιών, γεφυρών, δημοσίων κτιρίων που κατασκευάστηκαν ή επιδιορθώθηκαν με χρήματα από τον φίσκο, (Δίων, 68.7.1; 77.16.1-4; 68.13.2) ενώ οι αναφορές σε ιδιωτικές ευεργεσίες παραμένουν ελάχιστες (Δίων, 79.18.5). Από την άλλη μεριά, ο Ηρωδιανός αναφέρει μόνο την περίπτωση των επιδιορθώσεων κτιρίων επί Σεπτιμίου Σεβήρου, τα οποία καταστράφηκαν από τον στρατό του Νίγηρα (Ηρωδιανός, 3.6.9). Σε άλλες περιπτώσεις οι αυτοκράτορες μοίραζαν χρήματα στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις με τη μορφή *congiaria* ή *δειπνων* (Δίων, 77.1.1-2; 80.9.1-2; Ηρωδιανός, 2.14.5; 3.8.4-5; 3.8.9; 5.4.1-2; 5.5.8; 8.7.7), ενώ παράλληλα έδιναν δάνεια, γη και τιμές στους πιο εύπορους πολίτες, άλλοτε λόγω των υπηρεσιών που πρόσφεραν στο κράτος και άλλοτε επειδή κατάφεραν να κολακεύσουν επιτυχώς τον αυτοκράτορα (Δίων, 67.16.2-3; 69.3.5; 74.6.2; 78.11.1; 78.19.2; 79.27.1; 69.5.1). Για παράδειγμα, ο Αδριανός έδωσε σημαντικά ποσά στους φιλοσόφους των Αθηνών (Δίων, 72.35.2), ενώ ο Τραϊανός μοίρασε γη αξίας 60 εκατομμυρίων σηστερτίων στους φτωχούς (Δίων, 68.2.1-3). Επιπλέον, πόλεις και άλλες περιοχές έλαβαν χρήματα, σιτηρά, ασυλία (δικαίωμα αφορολόγητου), γη και άλλα προνόμια (Δίων, 66.24.3-4; 69.5.3; 69.16.3; 72.19.1). Σε εξαιρετικές περιπτώσεις μάλιστα ο φίσκος συγχωρούσε οφειλές προς το δημόσιο και παρέγραφε τα χρέη εύπορων οικογενειών (Δίων, 65.10.3; 69.8.1-2; 72.32.1-3). Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι αυτοκρατορικές παροχές προς τον πληθυσμό αφορούν κυρίως τον δεύτερο αιώνα

μετά Χριστόν, ενώ κατά τον τρίτο αιώνα φαίνεται ότι δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στα στρατιωτικά έξοδα.

Σχεδόν όλες οι οικονομικές αναφορές του Δίωνος και του Ηρωδιανού είναι στενά συνδεδεμένες με ηθικές αναφορές που έχουν τις ρίζες τους στην αρχαία ελληνική κοινωνία, όπου η ηθική συμπεριελάμβανε αρχές όπως η δικαιοσύνη, η αυτάρκεια, η ισορροπία ανάμεσα σε ανάγκες και αγαθά. Σε έναν ιδανικό κόσμο οι περισσότερες από αυτές τις αρχές θα εφαρμόζονταν τόσο στην πολιτική ζωή όσο και στις οικονομικές αποφάσεις του ατόμου και του κράτους, με τελικό στόχο την κοινωνική ευημερία. Φυσικά η απόκτηση της κοινωνικής ευημερίας δεν πρέπει να αποκλείει την ατομική ευτυχία, εφόσον η επιβολή ηθικών κανόνων στην οικονομία εξισορροπεί τις ανάγκες με τα προσφερόμενα αγαθά και απαγορεύει τη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια λίγων, οι οποίοι ίσως να προβούν σε αδικίες σε βάρος των συνανθρώπων τους. Καθώς οι πολίτες μετριάζουν τις καθημερινές τους ανάγκες, αποφεύγονται ο υπέρμετρος πλουτισμός, η υπέρμετρη φτώχεια και η αδικία, με τελικό αποτέλεσμα την απόκτηση προσωπικής ευτυχίας. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι οι αρετές και συγκεκριμένα η αρετή της δικαιοσύνης –που αποτελεί την απόλυτη αρχή της πολιτικής οικονομίας– πρέπει να επηρεάζουν τις αποφάσεις της πολιτείας και κατά συνέπεια, η «αρετή» πρέπει να αφορά και τους οικονομικούς χειρισμούς. Η εφαρμογή ηθικών κανόνων στις επιλογές του ατόμου και της πολιτείας δε σημαίνει ότι η αρχαία οικονομία δεν είχε εκλογικευθεί, αλλά ότι εφάρμοζαν διαφορετικές τακτικές για να πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα. Για παράδειγμα, ενώ ήταν καταρτισμένοι όσον αφορά στη λειτουργία των αγορών, στην ιδέα της ιδιοκτησίας και στη δημοσιονομική πολιτική των πόλεων δεν εφάρμοζαν καπιταλιστικές μεθόδους με σκοπό την απόλυτη και συνεχή αύξηση των κερδών τους

αλλά συνέδεαν τις οικονομικές τους σκέψεις με άλλες όψεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως με την πολιτική. Η εφαρμογή όχι μόνο οικονομικών αλλά και πολιτικών ή ηθικών κριτηρίων στις τελικές επιλογές τους ουσιαστικά έφεραν αρμονία στην κοινωνία και είχαν σαν σκοπό αλλά και σαν αποτέλεσμα την ευημερία του συνόλου και του ατόμου (Kanelopoulos 1996, σελ. 37-46).

Με παρόμοιο τρόπο η οικονομική σκέψη του Δίωνος και του Ηρωδιανού, όπως αυτή εκδηλώνεται στις σχετικά σπάνιες αναφορές τους, είναι στενά συνδεδεμένες με την ελληνική και ρωμαϊκή ηθική φιλοσοφία. Κατ' αρχήν, η επιμονή και των δύο στο να περιγράφουν την δημοσιονομική πολιτική των αυτοκρατόρων έχει εν μέρει τις ρίζες της στη ρωμαϊκή φιλολογική παράδοση που δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στην έκδοση βιογραφιών. Έως και τον δεύτερο αιώνα μετά Χριστόν η ιστοριογραφία και η βιογραφία θεωρούνταν δυο διαφορετικά παρακλάδια της ιστορικής γραφής, τα οποία εξυπηρετούσαν διαφορετικούς στόχους και είχαν διαφορετικό στυλ. Τον τρίτο αιώνα, όμως, τα ιστορικά έργα αφορούσαν την καταγραφή της ζωής σημαντικών προσωπικοτήτων, και ιδιαίτερα των αυτοκρατόρων που φαινόταν να καθορίζουν τα τεκταινόμενα στις περιοχές γύρω και πέρα από τον Μεσογειακό χώρο. Η χρήση βιογραφιών γίνεται σαφής στα έργα του Ηρωδιανού και της *Historia Augusta*, ενώ ο Δίων Κάσσιος επιμένει στην αναλυτική παράδοση, παρά τις συνεχείς αναφορές του στη ζωή των αυτοκρατόρων (Dible 1994, σελ. 347-8). Η εμμονή με το πρόσωπο του ηγεμόνα μπορεί να εξηγηθεί αν λάβουμε υπόψη μας τον απόλυτο σεβασμό των πολιτών στις αποφάσεις των ηγετών τους σε μερικές από τις αρχαίες κοινωνίες, εφόσον αυτοί θεωρούνταν χαρισματικοί και ενέπνεαν ευρεία εμπιστοσύνη. Συγκεκριμένα, στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία υπήρχε μακρά παράδοση σεβασμού του αρχηγού της αγροτικής

κοινότητας, του πατριάρχη, που είχε δικαίωμα ακόμη και ζωής και θανάτου στα μέλη της οικογένειάς του, τουλάχιστον στην περίπτωση του Ρωμαίου «*pater familias*». Τέτοιο δικαίωμα προέκυπτε από την υποχρέωση του ίδιου προσώπου να φροντίσει τους ανθρώπους του και να τους προστατεύσει σε περίπτωση ανάγκης. Στην κλασική Ελλάδα και κατά τη ρεπουμπλικανική ρωμαϊκή περίοδο δεν υπήρχαν θρησκευτικά ερείσματα που να δικαιολογούν την απόκτηση αυτής της εξουσίας, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στην αρχαία Αίγυπτο με τους Φαραώ (Lowry 1991, 39-46). Ωστόσο, κατά την αυτοκρατορική περίοδο ο ρόλος του ηγεμόνα άλλαξε και από *primus inter pares*, που ήταν ο χαρισματικός ηγέτης του λαού, μεταβλήθηκε σε έναν ηγέτη του οποίου η δύναμη εξαρτιόταν από την πίστη των υπηκόων του στο ότι κατέχει εξαιρετικές, υπεράνθρωπες δυνάμεις, απαραίτητες για τη συνολική ευημερία (Wallace-Hadrill 1981, 298 ff).

Σίγουρα κατά τη ρωμαϊκή εποχή η δημόσια ζωή εξαρτιόνταν από τις παροχές και τη γενναιοδωρία των λίγων πλουσίων και πολιτικά ενεργών πολιτών, στους οποίους βασιζόταν η κοινωνική ευημερία του συνόλου, με την προϋπόθεση ότι οι ευεργέτες θα «πληρώνονταν» με την ευγνωμοσύνη των υπολοίπων κοινωνικών τάξεων και θα λάμβαναν ξεχωριστές τιμές. Τα κίνητρα της γενναιοδωρίας τους ήταν παρόμοια με τα κίνητρα του αυτοκράτορα που επεδείκνυε *liberalitas* με σκοπό να αποκτήσει την υποστήριξη του λαού και τη διατήρηση της τάξης σε στρατηγικά σημεία της αυτοκρατορίας (Forbis 1993, σελ. 491). Ο Ηρωδιανός αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην περίπτωση που ο ευεργέτης κάνει μία χάρη που δεν είναι δυνατόν να ξεπληρωθεί, τότε η ανικανότητα αυτή του ευεργετούμενου θεωρείται αναισθησία (ἀναίσθητον) και αχαριστία (ἀχάριστον) (Ηρωδιανός, 2.3.6). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σύμφωνα με τον ηθικό κώδικα της

εποχής ο ευεργετούμενος έπρεπε να ανταποκριθεί στην ευεργεσία, αν όχι άμεσα, τουλάχιστον στο απώτερο μέλλον, στην πολιτική σφαίρα προσφέροντας την αμέριστη υποστήριξή του προς τον ευεργέτη και στη σφαίρα του ιδιωτικού βίου δείχνοντας την ευγνωμοσύνη του. Σε καμία περίπτωση η έννοια της ευεργεσίας δεν μπορεί να εξισωθεί με αυτή της φιλανθρωπίας (Vivenza 1997, σελ. 192, 204). Παρά την ανισότητα της κοινωνικής θέσης του αυτοκράτορα σε σύγκριση με αυτή των υπηκόων του, η οποία σημαίνει ότι οι δεύτεροι δεν θα μπορούσαν ποτέ να τον ξεπληρώσουν εξολοκλήρου, ο αυτοκράτορας θεωρείτο ο κατεξοχήν ευεργέτης της αυτοκρατορίας, ο οποίος χρησιμοποιούσε το χάρισμά του, την ανώτερη εξουσία του και τις δυνατότητές του, έτσι ώστε με τη βοήθεια των θεών να προνοεί για την ευμάρεια των πολιτών. Ένα από τα χαρακτηριστικά αυτής της ιδεολογίας αφορούσε στη δυνατότητα του ευεργέτη να αποκτήσει θεϊκές ιδιότητες και να μοιάσει στους θεούς. Κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, είναι προφανές ότι οι μεγαλύτερες ευεργεσίες, και κατά συνέπεια θεϊκές ιδιότητες, αποδίδονταν στον ηγεμόνα, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την εύρυθμη λειτουργία του διοικητικού μηχανισμού τόσο στη Ρώμη όσο και στις επαρχίες, δηλαδή μιας οργάνωσης τόσο μεγάλης ώστε να χρειάζεται υπεράνθρωπες ικανότητες για να αναλάβει κάποιος τη διοίκησή της (Vivenza 1998, σελ. 320). Η ταύτιση του αυτοκράτορα με το θεϊκό στοιχείο επιβεβαιώνεται και από τον Γαληνό, ο οποίος αναφέρεται στην ομοιότητα του ηγεμόνα με τους θεούς, όσον αφορά στην παροχή αγαθών προς τους υπηκόους τους. Σε αυτή την περίπτωση τα δώρα των ηγεμόνων είναι μέρος των φροντίδων τους για το καλό της αυτοκρατορίας και ακολουθούν τα θεϊκά πρότυπα, αν και δεν είναι απεριόριστα (Buraselis 1989, σελ. 32).

Λόγω της εξαιρετικής θέσης του αυτοκράτορα στον κοινωνικό ιστό και στην πολιτική ιδεολογία της εποχής, οι αρχαίοι ιστορικοί, και ιδιαίτερα ο Δίων Κάσσιος και ο Ηρωδιανός, δίνουν έμφαση στη δημοσιονομική πολιτική του κράτους. Σε αυτή την περίπτωση δεν προσπαθούν να κολακεύσουν τον ηγεμόνα, έτσι ώστε να αποκομίσουν τιμές και δώρα, αλλά πραγματικά πιστεύουν στη δυνατότητά του να βοηθήσει τους υπηκόους του και να βασιλεύσει. Ίσως για αυτό να κάνουν περισσότερες αναφορές στις αυτοκρατορικές ευεργεσίες των Αντωνίων, που έζησαν κατά το δεύτερο μετά Χριστόν «χρυσό αιώνα» της ρωμαϊκής διακυβέρνησης, ενώ προτιμούν να μην αναφέρουν εκτενώς τις προσφορές των Σεβήρων. Ίσως σε αυτή την περίπτωση οι ιστορικοί να κάνουν είτε συνειδητά είτε υποσυνείδητα ένα σιωπηλό σχόλιο όσον αφορά στην ανηθικότητα των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων που έλαβαν χώρα στις αρχές του τρίτου αιώνα από αυτοκράτορες που κάθε άλλο παρά Ρωμαίοι ήταν. Από την άλλη μεριά, η απόλυτη σιωπή του Ηρωδιανού ως προς τις ευεργεσίες των στρατιωτικών αυτοκρατόρων μπορεί να ερμηνευθεί με γνώμονα την έκρυθμη πολιτική κατάσταση της εποχής. Συγκεκριμένα, οι ειρηνικές περιόδοι ευνοούν εκ των πραγμάτων τις ευεργεσίες που γίνονται για το ευρύτερο κοινωνικό καλό, ενώ κατά τις πολεμικές περιόδους το μεγαλύτερο ποσοστό του προϋπολογισμού απευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά στις στρατιωτικές δαπάνες. Ίσως όμως και σε αυτή την περίπτωση η ηθική φιλοσοφία να έπαιξε κάποιο ρόλο στις επιλογές των ιστορικών και στον τρόπο απεικόνισης των γεγονότων που καθόρισαν την πορεία του ρωμαϊκού κράτους.

Σε μια προσπάθεια να ιεραρχήσουμε τις ανάγκες της αυτοκρατορίας και τις προτεραιότητες των ηγεμόνων, παρατηρούμε ότι ο Δίων αναφέρεται κυρίως στα δημόσια έργα τους (Δίων, 68.7.1;

77.16.1-4; 68.13.2), ενώ παράλληλα αποκρύπτει συστηματικά τις ιδιωτικές ευεργεσίες των εύπορων πολιτών (Δίων, 79.18.5), όχι επειδή δεν ήταν σημαντικές αλλά επειδή δεν αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της επίσημης δημοσιονομικής πολιτικής και του κρατικού προϋπολογισμού. Ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών τόσο από τις δυτικές όσο και από τις ανατολικές επαρχίες επιβεβαιώνουν ότι τοπικοί ευεργέτες συνέχιζαν ανελλιπώς να υποστηρίζουν τις κοινότητές τους, τουλάχιστον έως και την εποχή της παρακμής των θεσμών της πόλεως, οπότε και τα *municipia* έγιναν υποχρεωτικά (Liebeschuetz 2001). Υπάρχουν μάλιστα αρκετά επίθετα στις επιγραφές αυτές, που εξαίρουν την οικονομική δυνατότητα και ηθική ανωτερότητα των εν λόγω πολιτών, εφόσον η μία δεν θα μπορούσε να υπάρχει χωρίς την άλλη (Forbis, *Municipal Virtues*, σελ. 45. Τέτοια επίθετα είναι *dignissimus*, *praestantissimus*, *optimus*). Ίσως η απουσία τους από τις ιστορικές πηγές να οφείλεται στην επιθυμία των συγγραφέων να υπογραμμίσουν την πολιτική ευθύνη του αυτοκράτορα απέναντι στους υπηκόους του, εφόσον η νομιμότητα της εξουσίας του στηριζόταν κυρίως στις αρετές που επιδείκνυε, όπως η *liberalitas*. Γι' αυτόν τον λόγο ο Δίων θυμώνει με όσους υποστηρίζουν ότι ο Μάρκος Αυρήλιος δεν ήταν γενναιόδωρος πρίγκηπας (μια κατάφωρη προσβολή εναντίον του αρχηγού του κράτους), ενώ παράλληλα προσπαθεί να αποδείξει ότι συνδύαζε τη γενναιοδωρία του με την προσεχτική οικονομική διαχείριση του κρατικού ταμείου (Δίων, 72.32.3). Από παράδειγμα της «μεγαλοφροσύνης» του αποτελούν τα *congiaria* και η οργάνωση δείπνων με δημόσια δαπάνη (Δίων, 77.1.1-2; 80.9.1-2; Ηρωδιανός, 2.14.5; 3.8.4-5; 3.8.9; 5.4.1-2; 5.5.8; 8.7.7), τα οποία λάμβαναν χώρα τακτικά και ίσως να αποτελούσαν μέρος της προσπάθειάς του να προδιαθέσει τους πολίτες

θετικά όσον αφορά τις επιλογές του στον πολιτικό και στρατιωτικό τομέα.

Από τη συχνότητα των ιστορικών αναφορών στα *congiaria* υποθέτω ότι ο Δίων και ο Ηρωδιανός τα θεωρούσαν εξαιρετικής σημασίας, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν άλλα έξοδα πολύ μεγαλύτερης κλίμακας, όπως η κατασκευή δημοσίων κτιρίων (De Laine 1997, σελ. 193, 224). Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις υπάρχουν αναφορές σε άλλες εκφράσεις αυτοκρατορικής γενναιοδωρίας. Συγκεκριμένα, ο Δίων αναφέρεται σε περιοχές και πόλεις που έλαβαν ως δώρα χρηματικά ποσά και τιμές (Δίων, 66.24.3-4; 69.5.3; 69.16.3; 72.19.1), ενώ στον Ηρωδιανό βρίσκουμε μια μοναδική αναφορά σημαντικής προσφοράς (δώρα) χρημάτων επί Σεπτιμίου Σεβήρου στις πόλεις των ανατολικών επαρχιών που καταστράφηκαν από τον Νίγηρα (Ηρωδιανός, 3.6.9). Με αυτή την τακτική οι αυτοκράτορες από τη μια μεριά προφανώς αποσκοπούσαν στο να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των επαρχιών και την ψήφο εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στο πρόσωπό τους, ενώ από την άλλη μεριά τέτοιες ενέργειες ήταν μέρος της ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του κεντρικού κρατικού μηχανισμού, που ήθελε τον αυτοκράτορα να παρουσιάζεται ως ο απόλυτος *patron* με τους πελάτες του διασκορπισμένους στα πέρατα της αυτοκρατορίας. Η περιορισμένη αναφορά τους σε σύγκριση με τα *congiaria* θα μπορούσε να εξηγηθεί αν λάβουμε υπόψη μας την αμεσότητα της ηγεμονικής κίνησης στη μια περίπτωση (κάτι που θα είχαν παρατηρήσει προσωπικά και οι ιστορικοί όσο ζούσαν στη Ρώμη) και την προσφορά χρημάτων μέσω των διοικητών των επαρχιών στην άλλη.

Χαρακτηριστική είναι και η μεγαλοφροσύνη του αυτοκράτορα προς όλες τις κοινωνικές τάξεις, αν και τα ποσά που διατίθενται διαφέρουν. Οι εύποροι πολίτες των ανώτερων κοινωνικών

στρωμάτων ελάμβαναν τακτικά χρήματα, γη και τιμές για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στο κράτος ή επειδή κατάφεραν να κολακέψουν τον αυτοκράτορα επιτυχώς (Δίων, 67.16.2-3; 69.3.5; 74.6.2; 78.11.1; 78.19.2; 79.27.1; 69.5.1). Αν και είναι εμφανές ότι η πρώτη περίπτωση κάνει το δώρο ηθικά αποδεκτό ενώ στη δεύτερη φαίνεται ότι έγινε λάθος κρίσεως, τέτοιες πρακτικές ήταν αποδεκτές και δεν περιορίζονταν στον χώρο ή στον χρόνο παρά τις όποιες παρατυπίες. Επιπλέον, άλλες κατηγορίες πολιτών, όπως οι φιλόσοφοι των Αθηνών επί Αδριανού (Δίων, 72.35.2) και οι *proletarii* επί Νίγηρα (Δίων, 68.2.1-3) έλαβαν χρήματα (οι πρώτοι) ή γη (οι δεύτεροι). Επιπλέον, ο Ηρωδιανός αναφέρει ότι ο Περτίναξ σχεδίαζε να δώσει γη στους πολίτες της αυτοκρατορίας και να καταργήσει μέρος των φόρων, κάτι που ποτέ δεν έγινε πραγματικότητα (Ηρωδιανός 2.4.6-7). Με αυτόν τον τρόπο γίνεται σαφές ότι η πελατεία του αυτοκράτορα επεκτείνεται πέρα από τις τάξεις των συγκλητικών και των ιπποτών και περιλαμβάνει όλους τους κατοίκους που υπόκεινται στην κυριαρχία του, αν και στην πραγματικότητα οι φίλοι του αυτοκράτορα ελάμβαναν τη μερίδα του λέοντος (Saller 2002, σελ. 33, 55). Οι ευεργεσίες του προς τους φίλους και το οικογενειακό του περιβάλλον ήταν μεν γνωστές στους ιστορικούς αλλά δεν τις θεωρούσαν καταδικαστέες (Δίων, 78.11.1; 77.16.1), εφόσον η φιλία αποτελούσε αναπόσπαστο συστατικό της κοινωνικής συνοχής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Konstan 1997). Φαίνεται πως οι Ρωμαίοι αφομοίωσαν μόνο μέρος της ελληνικής ιδέας της φιλίας του ηγεμόνα προς τους υπηκόους του, η οποία έκανε σαφή την ανωτερότητα της ευεργεσίας και αντιπροσώπευε τη διμερή σχέση ανάμεσα στον ισχυρό ευεργέτη και στον ενδεή αντίπαλο. Στη ρωμαϊκή εποχή ο αυτοκράτορας ήταν υποχρεωμένος να αποδώσει τιμές και υπευθυνότητες στους φίλους του ή δώρα στους υπηκόους του (Vivenza 1997, σελ. 195,

198), χωρίς απαραίτητα να περιμένει απτές απολαβές. Ωστόσο, τουλάχιστον σε μια κατάγεγραμμένη περίπτωση οι φίλοι του Δίδιου Ιουλιανού διέθεσαν σε αυτόν τις περιουσίες τους, όταν προσπαθούσε να καταλάβει το ρωμαϊκό θρόνο (Ηρωδιανός, 2.11.7-8), προφανώς ελπίζοντας σε μελλοντικά ανταλλάγματα. Παρόμοιες δωρεές δεν ήταν άγνωστες κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, αν και δίνονταν με τη μορφή δανείων (Martial, Epig., 2.30, 9.46, 12.25).

Τα ανταλλάγματα φυσικά θα ήταν ανάλογα της παραγραφής χρεών προς τον αυτοκρατορικό φίσκο, όταν η οικονομική κατάσταση το επέτρεπε (Δίων 65.10.3; 69.8.1-2; 72.32.1-3). Η αδυναμία των υπηκόων να ανταπεξέλθουν στα φορολογικά βάρη αποτελούσε συχνό φαινόμενο στη ρωμαϊκή εποχή, οπότε η καθυστέρηση της πληρωμής ενίοτε έφτανε τα 15 χρόνια (επί Αδριανού) ή ακόμη και 45 χρόνια (επί Μάρκου Αυρηλίου). Παρά την ανοχή των αυτοκρατόρων ως προς τις καθυστερήσεις, η παραγραφή των χρεών γινόταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, έτσι ώστε να μην επιβαρυνθεί περαιτέρω ο προϋπολογισμός του κράτους. Επιπλέον, αν και η παραγραφή φόρων γινόταν ακόμη πιο σπάνια, τέτοιες ενέργειες ήταν μέρος της ευρύτερης κυβερνητικής πολιτικής του *panis et circenses* και αποσκοπούσαν στο να νιώσουν οι πολίτες ότι συμμετέχουν ουσιαστικά στον εορτασμό των ευχάριστων γεγονότων που ελάμβαναν χώρα στην αυτοκρατορία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τους δινόταν η ευκαιρία να νιώσουν τη δύναμη της ευεργεσίας του αυτοκράτορα όταν συνέβαινε κάποια καταστροφή (Μπουραζέλης 1989, σελ. 89). Για παράδειγμα, σύμφωνα με ένα διάταγμα της εποχής του Αδριανού, το ύψος των φόρων θα εξαρτιόνταν από το ύψος των νερών του Νείλου στην Αίγυπτο (Jouguet, P., REG 33 (1920), 375ff. = SB III. 1 (1926), 6944). Αν τα νερά του ποταμού ήταν χαμηλά, οπότε και τα εισοδήματα των αγροτών θα

ήταν εξίσου χαμηλά, τότε ο κεντρικός μηχανισμός επιβολής φόρων δεν θα απαιτούσε την περαιτέρω οικονομική επιβάρυνση των πολιτών. Παρόμοια διατάγματα φαίνεται ότι ήταν σε ισχύ κατά την εποχή των Σεβήρων, και είχαν ως ιδεολογικό στόχο την διαφήμιση της *indulgentia*, ως βασικής αυτοκρατορικής αρετής. Η περιγραφή του αυτοκράτορα ως *indulgentissimus* έχει στενή σχέση με τη ρωμαϊκή έννοια του *pater patriae* και τη σχέση πάτρωνα με πελάτη. Συγκεκριμένα, όπως ένας πατέρας θα συγχωρούσε και θα βοηθούσε τα παιδιά του, έτσι και ο αυτοκράτορας, ως ο ανώτατος πάτρων, έχει απαιτήσεις ή κάνει παραχωρήσεις στους προστατευόμενούς του (Μπουραζέλης 1989, σελ. 101).

Ωστόσο, ενώ τα έξοδα του κρατικού προϋπολογισμού που απευθύνονται στην ευημερία των πολιτών επικροτούνται από τους αρχαίους ιστορικούς, κάθε είδους στρατιωτικές δαπάνες καταδικάζονται απερίφραστα και υποβιβάζουν τον αυτοκράτορα στα μάτια των υπηκόων του. Το μεγαλύτερο ανάθεμα στη ρωμαϊκή εξωτερική πολιτική φαίνεται ότι ήταν οι πληρωμές των βαρβαρικών φυλών (Δίων 67.6.5; 67.7.3-4; 67.10.5; 68.6.1; 74.6.1; 75.5.4; 78.14.2; 79.17.3; 68.12.2; 69.9.6; 72.11.1; 72.12.1-2; 79.27.4). Οι αυτοκράτορες προτιμούσαν να πληρώσουν ένα συγκεκριμένο ποσό κάθε χρόνο στους αρχηγούς των 'βαρβάρων', έτσι ώστε να αποφύγουν τα έξοδα μιας στρατιωτικής εκστρατείας. Η τακτική αυτή ίσχυε ήδη πριν από την εποχή των Ιουλιο-Κλαυδιανών, αλλά γίνονται πιο συχνές αναφορές σε αυτή μετά τη βασιλεία του Μάρκου Αυρηλίου (Duncan-Jones 1996, σελ. 43-5). Αν και οι πληρωμές ήταν αναπόσπαστο μέρος της εξωτερικής πολιτικής σχεδόν όλων των ρωμαίων αυτοκρατόρων, οι αρχαίοι ιστορικοί τις θεωρούν δείγμα αδυναμίας του κράτους. Ο Δίων εμφανίζεται θυμωμένος απέναντι στην πρόταση του Δεκέβαλου να συνάψει συμφωνία με τον

Δομιτιανό, ζητώντας από κάθε ρωμαίο πολίτη να του πληρώνει δυο οβολούς τον χρόνο (Δίων 67.6.5). Επιπλέον, ο Ηρωδιανός καταδικάζει τους αυτοκράτορες που πληρώνουν τους αρχηγούς των βαρβαρικών φυλών για να διατηρήσουν την ειρήνη, επειδή με αυτόν τον τρόπο αχρηστεύουν τη δύναμη του ρωμαϊκού στρατού (που πολεμά για την ειρήνη και όχι για το χρυσό), ενώ παράλληλα ευνοούν τη φυσική πλεονεξία των βαρβάρων (Ηρωδιανός 1.6.9; 6.7.9). Ο αυτοκράτορας οφείλει να ενεργεί ως *optimus princeps*, τον οποίο οι εχθροί του φοβούνται και ο οποίος δεν εξαγοράζεται με χρυσό (Whittaker, *Herodian*, σελ. 37, σημ. 2). Αυτή του η συμπεριφορά υποδηλώνει την ηθική του ανωτερότητα και την ανωτερότητα των Ρωμαίων γενικότερα, σε αντίθεση με τους ξένους, εφόσον αυτοί που δέχονται τέτοιου είδους πληρωμές μπορεί μόνο να θεωρηθούν ανελεύθεροι (Δίων 78.14.3-4). Κατά τον ίδιο τρόπο, η εξαγορά της ειρήνης δεν τιμά αυτοκράτορες, όπως ο Σεβήρος Αλέξανδρος, που απέφυγε τον κίνδυνο του πολέμου προτιμώντας την εύκολη ζωή, πληρώνοντας τους Γερμανούς και προκαλώντας έτσι το θυμό των στρατιωτών (Ηρωδιανός 6.7.9). Σε αντίθεση, φυσικά, με τη στάση του Περτίνακος, που κατάφερε να ανακτήσει τον χρυσό τον οποίο απέστειλε ο Κόμμοδος στους βαρβάρους και δεν χρειάστηκε να κάνει περαιτέρω πληρωμές (Δίων 74.6.1; Ηρωδιανός 2.2.8 και 1.6.9). Στην περίπτωση της εξαγοράς της ειρήνης οι αρχαίοι ιστορικοί δεν λαμβάνουν υπόψη τους το υψηλό κόστος σε χρήμα και ανθρώπινες ζωές που συνεπάγεται μια στρατιωτική εκστρατεία, αλλά ενδιαφέρονται μόνο για την εικόνα ρωμαϊκής ισχύος που πρέπει πάση θυσία να διατηρηθεί.

Και ενώ δεν υποστηρίζουν την εξαγορά της ειρήνης με χρυσό, καταδικάζουν απερίφραστα και τη σπατάλη χρημάτων για την ενίσχυση των στρατευμάτων. Για μια ακόμη φορά η αύξηση του *stipendium* των στρατιωτών από αυτοκράτορες,

όπως ο Δομιτιανός (Δίων 67.3.5) και οι Σεβήροι, αποτελούσε δείγμα αδυναμίας της εξουσίας να επιβάλει την τάξη και να ελέγξει τον στρατιωτικό μηχανισμό. Ειδικά μετά τον θάνατο του Κομμόδου, οι αυτοκράτορες χρησιμοποιούσαν χρήματα για να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των στρατιωτών και την υποστήριξή τους (Ηρωδιανός 1.9.1 και 1.9.4). Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η προσπάθεια του Δίδιου Ιουλιανού να αναρριχηθεί στον θρόνο με οικονομικά μέσα, προκαλώντας έτσι την απειθαρχία και την πλεονεκτική διάθεση του στρατού που έφτασε σε σημείο να δολοφονούν αυτοκράτορες ή μέλη της οικογένειάς τους (Ηρωδιανός 2.6.14. Για τη δολοφονία του Γέτα και τη μη ανάμιξη του στρατού βλ. Δίων 78.12.4). Λόγω της χρήσης των ίδιων μέσων, ο Σεπτίμιος Σεβήρος θεωρήθηκε υπεύθυνος για τη διαφθορά και απειθαρχία των στρατιωτών, που είχαν ως αποτέλεσμα την αδυναμία της εξουσίας να επιβληθεί, όποτε αυτό ήταν απαραίτητο (Ηρωδιανός 3.8.4-5; Δίων 90.28.1-2). Τουλάχιστον, όμως, η αύξηση του μισθού τους και τα εκάστοτε αυτοκρατορικά δώρα (*donativa*) εξασφάλιζαν την πίστη τους και την άνοδο του ηθικού τους (Ηρωδιανός 6.6.4; 6.8.8), έτσι ώστε να στηρίζουν τον αυτοκράτορα και τις επιλογές του. Τα μεγαλύτερα στρατιωτικά έξοδα αποδόθηκαν στον Καρακάλλα, ο οποίος φαίνεται ότι ακολούθησε κατά γράμμα τις τακτικές του πατέρα του (SHA, Severus, 12.2 και Ηρωδιανός 3.8.4.) και επέλεξε να ενισχύσει περαιτέρω τους στρατιώτες διπλασιάζοντας τον μισθό τους (Ηρωδιανός 4.4.7). Το αποτέλεσμα ήταν η φυσική και ηθική αδυναμία του στρατεύματος, σε βαθμό που να μην ενδιαφέρονται καν για τις μικρότερες προσφορές των αυτοκρατόρων, αλλά να ζητούν συνεχώς περισσότερα (Δίων 90.3.4-5). Μοναδική εξαίρεση στον κανόνα αποτέλεσε ο αυτοκράτορας Μακρίνος, ο οποίος προσπάθησε να μειώσει τους μισθούς και τα δώρα, λόγω των οικονομικών

δυσκολιών που αντιμετώπιζε (Δίων 90.28.1-2 και 90.36.2-3). Αν και οι ιστορικοί εκτίμησαν αυτή την προσπάθεια, οι πράξεις του τον οδήγησαν στην καταβαράθρωσή του από την εξουσία και τον βίαιο θάνατό του. Όπως πολύ σωστά είχε εκτιμήσει ο Καρακάλλας σε μια συζήτηση με τη μητέρα του, την Ιουλία Δόμνα, μόνο το σπαθί και τα χρήματα εξασφάλιζαν την άνοδο στην εξουσία και τη διατήρησή της (Δίων 78.10.4), τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνας.

Η καταδίκη της εξουσίας που ευνοεί μεγάλες δαπάνες για την υπεράσπιση του θρόνου ή και της αυτοκρατορίας προκαλεί το αίσθημα των μελών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, γενικά, και των ιστορικών μας, ειδικότερα. Καλοί αυτοκράτορες είναι μόνο αυτοί που αποφεύγουν τα μεγάλα έξοδα και δεν επιβαρύνουν με φόρους τους υπηκόους τους (Ηρωδιανός 2.3.9; Δίων 75.2.3, όπου κατηγορεί τον Σεπτίμιο Σεβήρο για τα υπερβολικά του έξοδα), όπως έκανε ο Περτίναξ (Δίων 74.5.1-2), αλλά, όποτε υπάρχει ανάγκη, προτιμούν να χρησιμοποιούν τα έσοδα από την προσωπική τους περιουσία (Δίων 72.32.1-2. Το παράδειγμα του Μάρκου Αυρηλίου είναι χαρακτηριστικό). Η καλύτερη διακυβέρνηση είναι αυτή που δεν επιβαρύνει τους πολίτες με περαιτέρω φόρους, ενώ παράλληλα φροντίζει να κρατά σε ισορροπία τον κρατικό προϋπολογισμό (Δίων 65.3.3 και 80.12.2), έχοντας ως άμεσο αποτέλεσμα την ευημερία της αυτοκρατορίας και των πολιτών της. Για αυτόν τον λόγο, οι στρατιωτικές δαπάνες, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών του προϋπολογισμού (MacMullen 1984), καταδικάζονται απερίφραστα, ακόμα και αν είναι απολύτως απαραίτητες για την υπόσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Από την άλλη μεριά, τέτοιου είδους δαπάνες δεν έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ευημερία του πληθυσμού και δεν ευνοούν την εικόνα του αυτοκράτορα ως μεγάλου ευεργέτη. Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι

εκάστοτε ηθικές αντιλήψεις δεν απέχουν ουσιαστικά από τις οικονομικές βλέψεις που θα είχαν οι εύποροι πολίτες, οι οποίοι προσπαθούσαν να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους.

Βιβλιογραφία

- Aalders, G.J.D., 'Cassius Dio and the Greek World', *Mnemosyne* 39 (1986).
- Alföldy, G., 'Herodian's Person', *Ancient Society* 1-2 (1970-1), σελ. 218-219.
- Alföldy, G., 'Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian', *Hermes* 99 (1971), σελ.433-447.
- Barnes, T.D., 'The Composition of Cassius Dio's Roman History', *Phoenix* 38 (1984), σελ. 240-255.
- Bird, H.W., 'Herodian. Some Additional Considerations', *The Classical Bulletin* 53 (1976), σελ. 84-86.
- Brunt, P.A., 'The fiscus and its development', *Journal of Roman Studies* 56 (1966), σελ. 75-91.
- De Laine, J., *The Baths of Caracalla: A Study in the Design, Construction, and Economics of Large-Scale Building Projects in Imperial Rome*, Portsmouth 1997, σελ. 193 and 224.
- Dihle, A., *Greek and Latin Literature of the Roman Empire: From Augustus to Justinian*, trans. by Manfred Malzahn, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη 1994.
- Duncan-Jones, R., *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1996.
- Ferguson, J., *Moral Values in the Ancient World*, London 1958.

- Forbis, E., *Municipal Virtues in the Roman Empire: The evidence of Italian Honorary Inscriptions*, Stuttgart/Leipzig 1996.
- Forbis, E.P., 'Liberalitas and Largitio Terms for Private Munificence in Italian Honorary Inscriptions', *Athenaeum* 81 (1993).
- Hopkins, K., 'Taxes and trade in the Roman empire', *Journal of Roman Studies* 70 (1980), σελ. 101-125.
- Hose, M., *Erneuerung der Vergangenheit: Die Historiker im Imperum Romanum von Florus bis Cassius Dio*, Leipzig 1994.
- Κανελόπουλος, Α., *Οι σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, τομ. Α, Αθήνα 1996, σελ. 37-46.
- Konstan, D., *Friendship in the Classical World*, Cambridge 1997.
- Letta, C., 'La composizione dell' opera di Cassio Dione: cronologia e sfondo storicopolitico', *Ricerche di Storiografia greca di eta Romana*, Pisa 1979, σελ.148-9.
- Liebeschuetz, J.H.W.G., *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Lowry, S.T., 'Understanding Ethical Individualism and the Administrative Tradition in the Pre-eighteenth Century Political Economy', in W.J. Barber (ed.), *Perspectives of the History of Economic Thought: Themes in Pre-Classical and Marxian Economics*, V, *Selected Papers from the History of Economics Conference 1989*, Aldershot/Brookfield, 1991, σελ. 39-46.
- MacMullen, R., 'The Roman emperor's army cost', *Latomus* 43 (1984), σελ. 570-580.
- Millar, F., *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964.
- Μπουραζέλης, Κ., *Θεία Δωρεά. Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την Constitutio Antoniniana*, Αθήνα 1989.
- Muller, F.L., *Herodian: Geschichte der Kaiser-tums nach Marc Aurel, griechisch und deutsch mit Einleitung, Anmerkungen und Namen-index*, Stuttgart 1996.
- Piper, L.J., 'Why Read Herodian', *The Classical Bulletin* 52 (1975), σελ. 24-8.
- Rich, J.W., *Cassius Dio: The Augustan Settlement*, Warminster 1990.
- Saller, R.P., *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge 2002.
- Vivenza, G., 'The Classical Roots of Benevolence in Economic Thought', in B.B. Price (ed.), *Ancient Economic Thought*, London 1997.
- Vivenza, G., 'Roman Thought on Economics and Justice', in S.T. Lowry and B. Gordon (eds.), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Leiden/New York/Koln 1998.
- Wallace-Hadrill, A., 'The Emperor and his Virtues', *Historia* 30 (1981), σελ. 298 κ.εξ.